

**ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ ВИХОВАННЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ**

УДОВИЦЬКА СВІТЛАНА ВАЛЕНТИНІВНА

УДК 373.5.035.461:017.026.4

**ВИХОВАННЯ ГІДНОСТІ МОЛОДШИХ ПІДЛІТКІВ
У ПОЗАУРОЧШІЙ ДІЯЛЬНОСТІ
ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ**

13.00.07 – теорія і методика виховання

**АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук**

Київ-2010

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті проблем виховання НАПН України, м. Київ.

Науковий керівник: кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник
КАНІШЕВСЬКА Любов Вікторівна,
Інститут проблем виховання НАПН України,
завідувач лабораторії виховної роботи
в закладах інтернатного типу

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук
ПРИХОДЧЕНКО Катерина Іллівна,
Донецький державний університет
інформатики і штучного інтелекту,
завідувач кафедри українознавства

кандидат педагогічних наук
ПОТАПОВА Ірина Юріївна,
Одеський державний економічний університет,
старший викладач кафедри
інформаційних технологій

Захист дисертації відбудеться "30" листопада 2010 р. о 16⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.454.01 в Інституті проблем виховання НАПН України за адресою: 04060, м. Київ, вул. М. Берлінського, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій частині Інституту проблем виховання НАПН (04060, м. Київ, вул. Берлінського, 9).

Автореферат розісланий "29" листопада 2010 р.

Вчений секретар
спеціалізованої ради

Л. М. Масол

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Життя людини в сучасному технологічному суспільстві, в якому досить поширеним є утилітарний ціннісний світогляд, схильне позбавляти її орієнтації на справжню духовність. Все відчутніше втрата співчуття та доброзичливості. За такої ситуації визріває необхідність утвердження в нашому житті вищих морально-духовних цінностей. Серед провідних морально-духовних цінностей чільне місце посідає гідність. Це почуття має бути притаманним кожній людині. Життя людини в культурі гідності звеличить її як у власних очах, так і в очах усього суспільства.

Зміна ціннісних пріоритетів ставить перед системою освіти якісно нові вимоги до виховання підростаючого покоління. Закони України "Про освіту", "Про загальну середню освіту", Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті, Програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні й інші державні та нормативні документи передбачають створення такої системи виховання, яка забезпечила б можливості для постійного духовного самовдосконалення особистості, формування інтелектуального та культурного потенціалу, як найвищої цінності нації.

Для молодшого підлітка гідність - це повага до власного "Я", значущість його позиції та переконань. Якщо молодший підліток у взаєминах з іншими виказує повагу, людяність, то це є ствердженням його гідності. Тож, гідність - джерело високих вчинків людини.

У загальнофілософському підході до осмислення проблеми виявлені взаємозв'язки людської гідності й сенсу життя (Г. Банзеладзе, П. Боранецький, С. Франк та ін.); зв'язок гідності та свободи (М. Бердяєв, Ж.-П. Сартр, Е. Фром та ін.); гідності як необхідності людини бути цінністю (В. Біблер, І. Кант, С. К'еркегор та ін.); взаємозалежність гідності та самопізнання, самоусвідомлення (О. Вейнінгер, Р. Декарт, Б. Паскаль, Г. Сковорода, Л. Фейербах та ін.).

Психологія дає уявлення про гідність як "функціональну систему," яка визначає моральну поведінку дитини на різних вікових етапах. В аспекті загальної та педагогічної психології визначені зв'язки людської гідності з такими психологічними характеристиками, як воля, самоповага, самооцінка, "Я-концепція" (Л. Божович, Л. Виготський, Д. Ельконін, І. Кон, О. Леонтьєв та ін.).

Загальна проблематика самосвідомості розкрита у працях Б. Ананьева, Л. Анциферової, О. Бодальова, С. Рубінштейна, В. Сталіна, І. Чеснокової та ін.

У дослідженнях Т. Бала, І. Беха, С. Головахи, О. Донченка, О. Злобіної, О. Кононко, Р. Онуфрієвої, В. Рибалки, М. Савчина ціннісне ставлення до себе розглядається крізь призму проблеми життєтворчості особистості, життєвих смислів, особистісних виборів, власної відповідальності.

Дослідження представників західної гуманістичної психології (Р. Берне, У. Джемс, Е. Еріксон, К. Роджерс, А. Маслоу, Р. Мейлі, Ж. Піаже), ґрунтуються на ідеї цілісності й унікальності людської особистості, її високої самоцінності.

У педагогічній науці склались лише загальні підходи щодо розуміння гідності особистості. Гідність інтерпретується як результат духовно-морального,

діалогічного виховання, яке обумовлює формування духовності людини (Г. Батищев, К. Роджерс та ін.). Поняттям "загальнолюдські цінності", до якого належить гідність, у педагогіці зазначається соціальна функція, мета, зміст і спрямованість виховання, його методологічний орієнтир (В. Караковський, П. Підкасистий, В. Шепель та ін.).

У Конвенції про права дитини у статтях **28-31** підкреслюється право дитини на забезпечення шкільної дисципліни за допомогою методів, які виявляють повагу до людської гідності дитини.

Умови для виховання гідності школярів розглядаються у практиці в педагогічних системах Ш. Амонашвілі, Д. Белухіна, Є. Ільїна, С. Лисенкової, В. Шаталова та ін.

Однак проблему виховання гідності не можна назвати достатньо вивченою, оскільки такий її аспект, як виховання гідності молодших підлітків, спеціально не досліджувався.

Результати аналізу практики виховної роботи з виховання гідності підтверджують, що цьому аспекту у загальноосвітніх школах не надається належна увага, оскільки відсутня системність у вихованні гідності молодших підлітків, переважають вербальні форми й методи виховання. Отже, виникають суперечності між об'єктивними потребами сучасного суспільства у вихованні гідної людини у всіх проявах сучасного життя та відсутністю розроблених теоретичних і методичних засад процесу виховання гідності молодших підлітків загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності; між потенціалом загальноосвітніх шкіл щодо можливостей реалізації виховання гідності молодших підлітків і його низькою ефективністю в практиці зазначених установ.

Актуальність проблеми, її недостатня теоретична розробка в сучасних умовах реформування національної системи освіти і потреби практики зумовили вибір теми дослідження "**Виховання гідності молодших підлітків у позаурочній діяльності загальноосвітньої школи**".

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами. Тема дисертації є складовою планової теми: "Організаційно-педагогічні умови виховання особистості учнів в інтернатних закладах нового типу" лабораторії виховної роботи в закладах інтернатного типу Інституту проблем виховання НАПН України (номер державної реєстрації **107и000437**). Тему дослідження затверджено вченою радою Інституту проблем виховання НАПН України (протокол № **13** від **28.12.2006** р.), узгоджено у раді з координації досліджень у галузі педагогіки і психології НАПН України (протокол № **2** від **27.02.2007** р.).

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати й експериментально перевірити педагогічні умови виховання гідності молодших підлітків загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності.

Гіпотеза дослідження: ефективність виховання гідності молодших підлітків загальноосвітніх шкіл у позаурочній діяльності підвищиться за умов: діалогічної взаємодії педагогів і батьків у контексті цієї духовної цінності; оптимізації відповідних форм і методів; організаційно-методичної підготовки педагогів

загальноосвітніх шкіл до здійснення діяльності, спрямованої на виховання гідності; забезпечення перебудови оцінної діяльності педагогів для досягнення поставленої мети.

Відповідно до предмета, мети і гіпотези були визначені такі **завдання дослідження:**

- на основі аналізу стану досліджуваної проблеми уточнити сутність і структурні компоненти гідності як особистісної якості;
- визначити критерії, показники та виявити рівні сформованості гідності молодших підлітків;
- теоретично обґрунтувати й експериментально перевірити ефективність педагогічних умов виховання гідності молодших підлітків;
- розробити й апробувати структурно-функціональну модель виховання гідності молодших підлітків загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності.

Об'єкт дослідження: процес виховання гідності молодших підлітків загальноосвітньої школи.

Предмет дослідження: педагогічні умови виховання гідності молодших підлітків загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності.

Теоретичну основу дослідження складають філософські ідеї з проблеми гідності (Г. Банзеладзе, М. Бердяєв, І. Кант, С. К'еркегор, Ф. Ніцше, Ж.-Ж. Руссо, Ж.-П. Сартр, С. Франк, Е. Фром, А. Шопенгауер та ін.), психологічні положення про сутність та закономірності розвитку особистості (Д. Ельконін, Е. Еріксон, Г. Костюк), про психологічний зміст і закономірності виховання (І. Бех, В. Сухомлинський), основні положення гуманістичної психології (А. Маслоу, К. Роджерс); психологічні теорії розвитку особистості (Л. Божович, О. Петровський, С. Рубінштейн, Д. Феядштейн та ін.); ідеї педагогіки співробітництва (Ш. Амонашвілі, Є. Ільїн, С. Лисенкова, В. Шаталов та ін.); праці, в яких висвітлюються проблеми виховання підлітків у позаурочній діяльності (Б. Кобзар, Л. Канішевська, І. Потапова, К. Приходченко та ін.)

Для вирішення поставлених завдань на всіх етапах дослідження використовувалася комплекс науково-педагогічних методів:

- *теоретичні:* логіко-історичний аналіз педагогічних, психологічних, філософських праць із теми дослідження; синтез, порівняння, моделювання, узагальнення. Використання цих методів дало змогу уточнити поняття "гідність", розкрити сутність, структуру й особливості виховання гідності молодших підлітків у сучасних умовах; розробити структурно-функціональну модель виховання гідності молодших підлітків загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності;

- *емпіричні:* безпосередні та опосередковані спостереження за учнями, їх анкетування, опитування, інтерв'ювання, бесіди, тести, написання творчих робіт. За допомогою цих методів виявлявся стан сформованості гідності молодших підлітків;

- *педагогічний експеримент:* (констатувальний, формувальний, контрольний), у перебігу якого визначалися рівні сформованості гідності молодших підлітків на основі порівняння експериментальних і контрольних груп;

- *математичної обробки* результатів дослідження, що дало можливість із найбільшою достовірністю забезпечити розподіл учнів за рівнями сформованості гідності.

Експериментальна робота здійснювалася на базі загальноосвітніх шкіл. У констатувальному етапі експерименту брали участь 405 учнів 5-6-х класів загальноосвітніх шкіл І—ІІІ ступенів м. Києва: № 66, № 184, № 265, № 276; № 10 м. Бровари Київської області; № 7 м. Миколаєва, 70 педагогів цих шкіл, 96 батьків.

До формульованого етапу експерименту залучалися учні 5-6-х класів загальноосвітніх шкіл І—ІІІ ступенів № 265 м. Києва, № 10 м. Бровари Київської області, № 7 м. Миколаєва. У ньому брали участь 18 педагогів, 238 вихованців, з них 120 учнів склали експериментальну групу, 118 учнів - контрольну групу.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що *вперше* науково обґрунтовано та практично перевірено педагогічні умови виховання гідності молодших підлітків загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності до яких відносимо: діалогічну взаємодію педагогів і батьків у контексті цієї духовної цінності; оптимізацію відповідних форм і методів; організаційно-методичну підготовку педагогів загальноосвітніх шкіл до здійснення діяльності, спрямованої на виховання гідності; забезпечення перебудови оцінної діяльності педагогів для досягнення поставленої мети; визначено структурні компоненти гідності молодших підлітків (когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінково-діяльнісний) та критерії й показники сформованості гідності молодших підлітків: самопізнання (показники: розуміння змісту поняття гідність, знання моральних норм, усвідомлення самоцінності; самосхвалення (показники: моральна рефлексія, адекватна самооцінка, самоповага); гідна поведінка (самостійність у судженнях і вчинках, емпатія, самоконтроль); виявлено рівні сформованості гідності у молодших підлітків (високий, достатній, середній, низький);

уточнено поняття "гідність" як сюадне інтегративне особистісне утворення, яке характеризується цілісним самоствердженням на основі рефлексійно-емоційної настанови на повагу до іншої людини і самоповагу. Вона є умовою виховання духовного потенціалу особистості, що дозволяє їй нормативно діяти у різноманітних соціальних ситуаціях. Гідність стимулює свідому саморегуляцію та самовиховання;

подальшого розвитку набула проблема підвищення рівня психолого-педагогічної компетентності педагогів загальноосвітніх шкіл із питань виховання гідності молодших підлітків.

Практичне значення одержаних результатів полягає в розробці та впровадженні у практику роботи загальноосвітніх шкіл науково-методичного посібника "Виховання гідності молодших підлітків загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності", в якому висвітлено зміст, форми і методи виховання гідності, розроблено практичний матеріал із даної проблеми. Результати дослідження застосовані в практичній роботі педагогів загальноосвітніх шкіл. Висновки й рекомендації можуть бути використані у післядипломній педагогічній освіті учителів загальноосвітніх шкіл, а також при читанні спецкурсів у педагогічних навчальних закладах.

Результати дослідження **впроваджено** у навчально-виховний процес загальноосвітньої школи І—ІІІ ступенів № 265 м. Києва (довідка № 158 від 22.05.2008 р.), загальноосвітньої школи І—ІІІ ступенів № 10 м. Бровари Київської області (довідка № 132 від 24.06. 2008 р.), № 7 м. Миколаєва (довідка № 143 від 10.06. 2009 р.).

Апробація результатів дослідження здійснювалася в ході теоретичної та дослідно-експериментальної роботи у загальноосвітніх школах І-ІІІ ступенів № 265 м. Києва, № Ю м. Бровари Київської області, № 7 м. Миколаєва.

Найважливіші теоретичні положення і висновки доповідалися на науково-практичних конференціях, зокрема: на Міжнародній науковій конференції "1020-річчя історії шкільної освіти в Україні: традиції, сучасність та перспективи" (Київ, 2009); Всеукраїнських науково-практичних конференціях: "Культурно-ціннісні витоки сучасного виховання особистості" (Київ, 2006), "Особистість ХХІ століття: проблеми виховання та шляхи їх вирішення" (Київ, 2007), "Соціально-педагогічні засади виховання морально гармонійної особистості" (Київ, 2008), "Теорія і практика розвитку ключових компетенцій учнів 12-річної школи" (Київ, 2008), "Проблеми формування духовних і професійних потреб особистості в умовах змін освітнього і культурного середовища в Україні" (Київ, 2009), "Цінності особистості у контексті викликів сучасності" (Київ, 2009), "Виховання особистості: погляд крізь духовність" (Київ, 2010); на звітних наукових конференціях Інституту проблем виховання НАПН України (Київ, 2008, 2009), на засіданнях лабораторії виховної роботи в закладах інтернатного типу Інституту проблем виховання НАПН України.

Публікації. Зміст і результати дисертаційного дослідження відображено у 12 одноосібних публікаціях, з них 9 статей у наукових фахових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура і обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, двох розділів і висновків до них, загальних висновків, списку використаних джерел (256 найменувань), 20 додатків на 50 сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 249 сторінок. Основний зміст дисертації викладено на 183 сторінках. Робота містить 7 таблиць, 1 рисунок, 2 гістограми на 5 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У вступі обґрунтовано актуальність обраної теми дослідження, визначено об'єкт, предмет, мету і завдання, сформульовано гіпотезу, розкрито теоретичні основи дослідження, визначено методи роботи; окреслено наукову новизну, визначено практичне значення результатів дослідження, наведено дані щодо апробації, впровадження отриманих результатів та структуру дисертаційної роботи.

У *першому розділі* - "**Виховання гідності молодших підлітків як педагогічна проблема**" - проаналізовано стан досліджуваної проблеми в науковій і методичній літературі, шкільній практиці; розкрито основні підходи до вивчення проблеми гідності, уточнено сутність досліджуваного явища, його структуру та виявлено рівні розвитку гідності молодших підлітків; розглянуто питання організації, проведення та аналізу результатів констатувального етапу дослідження.

Здійснений історико-педагогічний аналіз філософської та психолого-педагогічної літератури окреслив певні психолого-педагогічні погляди на дане питання у різні історичні епохи.

Філософські джерела виявили зв'язки гідності зі смыслом життя (Г. Банзеладзе, П. Боранецький, С. Франк та ін.); свободою (М. Бердяєв, Ж.-П. Сартр, Е. Фром та ін.); цінністю та самоцінністю (В. Біблер, І. Кант, С. К'еркегор та ін.); самопізнанням і самоусвідомленням (Р. Декарт, Б.Паскаль, Г. Сковорода, Л. Фейербах та ін.).

Проблема гідності в загальній та педагогічній психології розглядається у поєднанні з такими психологічними характеристиками, як самоповага, самооцінка, "Я-концепція" (Л. Божович, Л. Виготський, Д. Ельконін, І. Кон, О. Леонтьєв); самовизначення особистості (К. Абульханова-Славська, В. Барцалкіна, В. Мясишев та ін.); самосвідомість (Б. Ананьєв, О. Бодальов, С. Рубінштейн та ін.); ціннісне ставлення до себе (І. Бех, В. Сталін та ін.); самоцінність людської особистості (Р. Берне, К. Роджерс, А. Маслоу).

Педагогіка розглядає гідність як поняття моральної свідомості, в якому виражається уявлення про самоцінність особистості, її моральну рівність з іншими. Гідність становить основу саморозвитку особистості та є умовою для її самореалізації.

Аналіз опрацьованих філософських, психологічних, педагогічних наукових джерел дає змогу уточнити визначення гідності, як складного інтегративного особистісного утворення, яке характеризується цілісним самоствердженням на основі рефлексійно-емоційної настанови на повагу до іншої людини і самоповагу. Вона є умовою виховання духовного потенціалу особистості, що дозволяє їй нормативно діяти у різноманітних соціальних ситуаціях. Гідність стимулює свідому саморегуляцію та самовиховання.

Структура гідності молодших підлітків включає когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінково-діяльнісний компоненти.

Когнітивний компонент пов'язаний із засвоєнням знань про сутність і змістові аспекти гідності, усвідомлення безумовної цінності кожної людини; виявляється в розумінні потреби пізнавати себе, самовдосконалюватися.

Емоційно-ціннісний компонент включає переживання особистістю самої себе, позитивного ставлення до інших людей та навколишнього світу.

Поведінково-діяльнісний компонент виявляється у здатності до здійснення відповідних вчинків для утвердження та підтримки своєї гідності; мобілізації самоконтролю; демонстрації уміння керуватися моральними нормами у власній поведінці.

На виховання гідності впливають наступні фактори: досвід, особистіше спілкування, культура, цінності, потреби, інтереси, характер, звички та тип поведінки особистості.

Вивчення стану сформованості гідності молодших підлітків загальноосвітньої школи здійснювалося в ході констатувального етапу дослідження, в якому брали участь 405 учнів 5-6-х класів загальноосвітніх шкіл, 70 педагогів, 96 батьків.

З метою з'ясування стану сформованості гідності молодших підлітків добиралися критерії: самопізнання (показники: розуміння змісту поняття гідність, знання моральних норм, пізнання власної цінності); самосхвалення (моральна рефлексія, адекватна самооцінка, самоповага); гідна поведінка (самостійність у судженнях і вчинках, емпатія, самоконтроль).

За результатами діагностики, відповідно до означених критеріїв, було визначено чотири групи молодших підлітків, залежно від рівнів сформованості в них гідності. До першої групи увійшли молодші підлітки з високим рівнем сформованості гідності, до другої - з достатнім, до третьої з середнім, до четвертої - з низьким. Кожна з цих груп відрізнялася характерними проявами показників сформованості гідності молодших підлітків.

Охарактеризуємо кожний із виділених рівнів відповідно до критеріїв та за властивими їм показниками:

I група (9,1 %) - високий рівень сформованості гідності. До неї були віднесені молодші підлітки, яким притаманні: повні й глибокі знання про гідність і моральні норми, адекватна самооцінка, позитивне ставлення до інших і себе, самостійні й обґрунтовані судження та вчинки, розвинута моральна рефлексія. Вони активно протистоять актам негуманного ставлення до людей, уміють співчувати. Доручення виконують охоче, з бажанням; дотримуються правил поведінки у школі, на вулиці, вдома; самокритичні та вимогливі до себе; дотримуються даного слова, правдиві з учителями, батьками, однокласниками; добровільно визнають свою провину і вимагають це від інших; непримиренні до всього, що принижує людину.

II група (29,4 %) - достатній рівень сформованості гідності. Школярі, яких було віднесено до цієї групи, характеризуються позитивним самоставленням, достатнім діапазоном знань про гідність і моральні норми, однак ці знання недостатньо стійкі. Моральна рефлексія реалістична, самооцінка конкретна, але не завжди усвідомлена і формується на інтуїтивному рівні, внаслідок чого учні не завжди вміють обґрунтувати свій вибір, відстояти власну думку. Поведінка правильна незалежно від наявності чи відсутності контролю, але вони не вимагають цього від інших. Молодші підлітки з достатнім рівнем сформованості гідності виявляють повагу лише до себе, близьких і друзів, товаришам допомагають тільки тоді, коли це їм доручають.

III група (33,2 %) - середній рівень сформованості гідності. Для вихованців, віднесених до цієї групи, типові такі особливості: незначні знання про гідність та моральні норми; ціннісне ставлення до інших і себе майже не сформоване; слабкість рефлексії; неповна самооцінка; занижена самоповага. У поведінці молодші підлітки керуються мотивами отримання похвали або боязні покарання. Виявляють хворобливу сором'язливість, чуттєві до критики та обговорення своїх вчинків, невпевнені у власних силах. Учні з середнім рівнем сформованості гідності характерна байдужість до переживань оточуючих, вони надають допомогу лише під впливом педагога.

IV група (28,3 %) - низький рівень сформованості гідності. У школярів, віднесених до цієї групи, відсутні елементарні знання про гідність та моральні

норми. Вони характеризуються негативним самостваленням, низькою самооцінкою; відсутністю ціннісного ставлення до інших і моральної рефлексії. Молодші підлітки цього рівня не здатні адекватно сприймати емоційний стан інших, можуть їх образити. Спостерігається відсутність самоконтролю у поведінці, самостійності у судженнях і вчинках. їм притаманні внутрішня й зовнішня конфліктність, недисциплінованість, емоційна нестабільність; споживацьке ставлення до інших.

Результати констатувального етапу дослідження засвідчили, що у сучасній школі проблемам виховання гідності молодших підлітків приділяється недостатньо уваги. До числа труднощів, виділених педагогами, відноситься недостатня професійна підготовленість (недостатність знань і власного досвіду з питань виховання гідності, відсутність методичних розробок та ін.) Багато опитаних педагогів (47,3 %) усвідомлюють недосконалість своєї особистості, підкреслюють невпевненість у власних силах, мають занижену самооцінку, що виходячи з формули - "гідність виховує гідність" - є значною перешкодою на цьому шляху.

Ускладнює роботу вчителів і дефіцит допомоги й підтримки з боку батьків. Останні, аналізуючи труднощі виховання дітей, становлення їхньої гідності, назвали такі як: несприятливі обставини у сім'ї, брак часу на спілкування з дитиною, обмеженість психолого-педагогічних знань, риси характеру дитини (нервозність, непосидючість, неухважність, упертість), власні особистісні якості, батьківські стереотипи.

На основі визначення базових понять, психологічних особливостей молодших підлітків, результатів констатувального етапу дослідження була розроблена структурно-функціональна модель виховання гідності молодших підлітків загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності (рис. 1).

Структурно-функціональна модель включає: мету діяльності; концептуальний блок; педагогічні умови виховання гідності молодших підлітків; змістове забезпечення; процесуальний блок (форми і методи роботи з дітьми, педагогами, батьками); результат - сформованість гідності молодших підлітків загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності.

На підставі аналізу й узагальнення результатів констатувального етапу експерименту було зроблено висновок про необхідність посилення уваги до питань виховання гідності молодших підлітків загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності; апробації відповідної структурно-функціональної моделі виховання гідності молодших підлітків загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності.

У другому розділі - "Педагогічні умови виховання гідності молодших підлітків загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності" - обґрунтовано педагогічні умови, які сприяють сформованості гідності молодших підлітків загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності, висвітлено перебіг формувального етапу експерименту, представлено експериментальну апробацію структурно-функціональної моделі виховання гідності молодших підлітків загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності, проаналізовано результати дослідження.

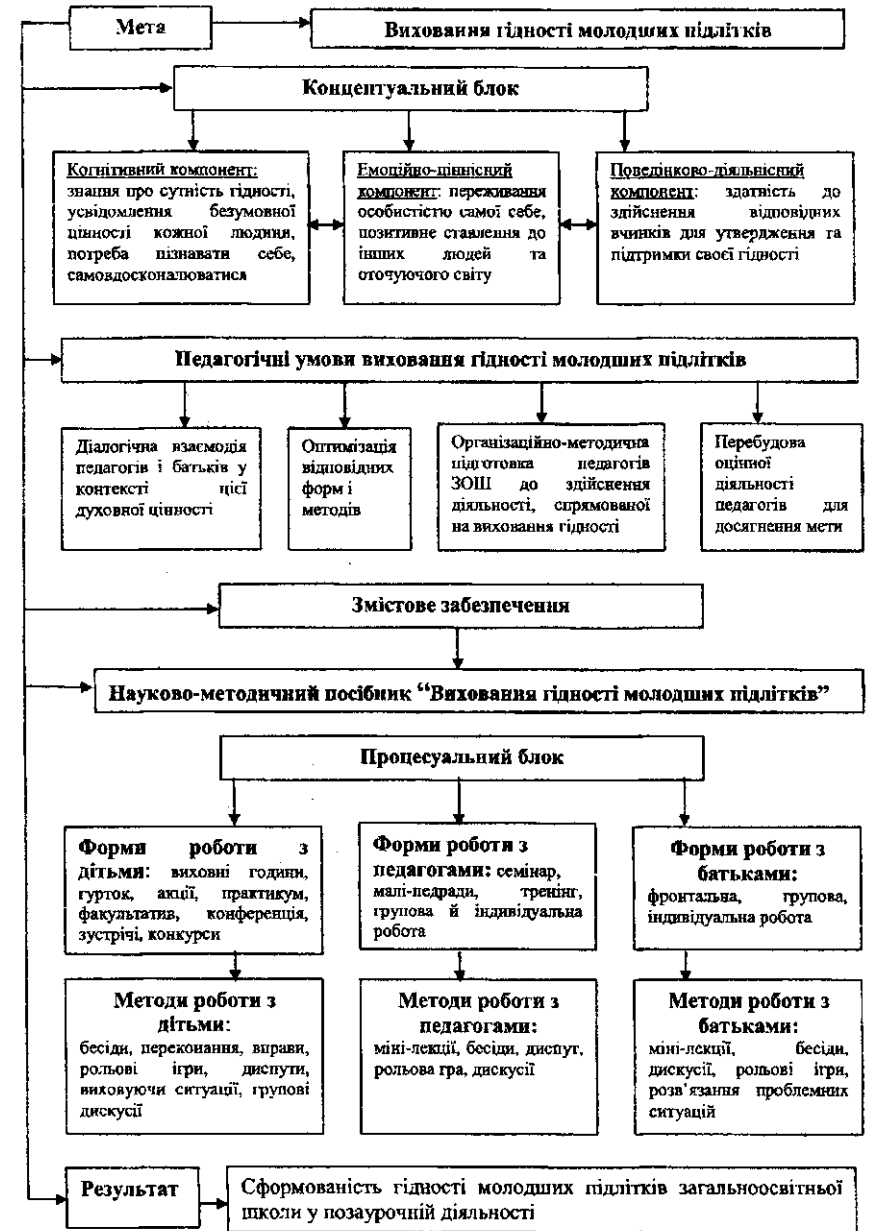

Рис. 1. Структурно-функціональна модель виховання гідності молодших підлітків загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності

На основі аналізу психолого-педагогічної літератури, вивчення передового педагогічного досвіду, результатів констатувального етапу експерименту, були визначені та обґрунтовані педагогічні умови виховання гідності молодших підлітків загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності: діалогічна взаємодія педагогів і батьків у контексті цієї духовної цінності; оптимізація відповідних форм і методів; організаційно-методична підготовка педагогів загальноосвітніх шкіл до здійснення діяльності, спрямованої на виховання гідності; забезпечення перебудови оцінної діяльності педагогів для досягнення поставленої мети.

Формувальний експеримент проводився у три етапи: підготовчий, основний, узагальнюючий. Кожен із цих етапів мав свої конкретні завдання, які дали можливість перевірити гіпотезу дослідження.

На підготовчому етапі була розроблена методика формувального експерименту, підготовлено експериментальні матеріали (визначені форми і методи роботи тощо); узгоджено програму дій із керівниками експериментальних шкіл, їхніми заступниками та педагогами-експериментаторами, здійснено їхню підготовку до роботи з експериментальними матеріалами.

У результаті теоретичного аналізу проблеми дослідження, проведення констатувального етапу дослідно-експериментальної роботи були визначені основні напрями виховання гідності молодших підлітків у процесі позаурочної роботи.

До них належать:

- організаційно-методична підготовка педагогів до виховання гідності молодших підлітків загальноосвітніх шкіл;
- активізація позаурочної діяльності школи щодо формування в учнів відповідних знань, мотивів, навичок і звичок гідної поведінки.

Проблема підвищення ефективності підготовки педагогів до виховання гідності учнів і створення гуманної атмосфери у школі передбачала розробку системи методичних занять та здійснювалася поетапно.

У процесі проведення основного етапу, організаційно-методична підготовка педагогів загальноосвітніх шкіл до виховання гідності учнів була спрямована на формування суб'єкт-суб'єктних відносин, удосконалення комунікативних якостей педагогів. З метою реалізації даної педагогічної умови, в практику експериментальних шкіл було впроваджено різні форми і методи: лекції ("Проблема виховання гідності в педагогіці", "Специфіка виховання гідності молодших підлітків", "Діалогічна взаємодія педагогів і учнів - умова виховання гідності"); бесіди на актуальні теми; семінар ("Самоцінність учителя, її вплив на професійну діяльність"); малу педраду ("Створення гуманної атмосфери в школі на основі взаємної поваги педагогів і школярів"); зокрема педраду-диспут ("Навчати чи виховувати"); рольову гру ("Проблеми взаємовідносин педагог-учень"); круглий стіл ("Моральне становлення учнів в умовах сучасної школи"); тренінг ("Особистісне та професійне самовдосконалення педагогів"), тестування ("Самооцінка професійних якостей педагогів", "Стиль педагогічного спілкування").

З метою реалізації діалогічної взаємодії педагогів і батьків у вихованні гідності молодших підлітків педагогам експериментальних груп було спеціально розроблено програму роботи з батьками, яка включала батьківські збори "Батьки і молодші підлітки", "Життєвий сценарій", "Діалогічна взаємодія з дитями-школярами", "Що робити, щоб краще розуміти свою дитину", лекції "Засоби спілкування батьків із молодшими підлітками", "Як підвищити самоповагу молодшого підлітка", "Людську гідність виховуйте з дитинства", тестування "Чи зможете ви?", тренінг. Побудова діалогічної взаємодії педагогів і батьків здійснювалася з урахуванням гуманістичного характеру та творчого підходу до організації діалогічної взаємодії, співробітництва на основі визнання гідності вихованця, із застосуванням педагогічного такту як основи техніки взаємодії, емпатійного розуміння вихователем вихованця.

Удосконалення процесу виховання гідності молодших підлітків загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності відбувалось завдяки оптимізації відповідних форм і методів виховання. Для цього було оптимізовано такі форми: загальношкільні заходи, години спілкування, ігри, клуби, гуртки тощо. У процесі експериментальної роботи з виховання гідності молодших підлітків були застосовані такі методи виховання: формування свідомості (роз'яснення, розповідь, бесіда, переконання, диспут, особистий приклад); організація діяльності та формування досвіду суспільної поведінки (вправа, педагогічна вимога, доручення, виховуючі ситуації); стимулювання поведінки і діяльності (заохочення, покарання); активні методи соціально-педагогічного розвитку (групові дискусії, рольові ігри; прийоми "мозковий штурм", "обмін думками", діалогічне спілкування); форми виховання: практикум "Дізнайся більше про себе", факультативний курс "У пошуках власного Я", гурток "Секрети успіху", конференція "Як ми виконуємо закони співдружності", акція "Школа наш рідний дім", зустрічі з відомими людьми та ін.

Узагальнюючий етап передбачав проведення підсумкових контрольних зрізів із метою визначення ефективності обґрунтованих педагогічних умов виховання гідності молодших підлітків загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності.

Упродовж усієї експериментальної роботи здійснювалася регулярна педагогічна діагностика, як важливий чинник виховання гідності молодших підлітків; вносилися корективи з урахуванням поетапного виховання гідності; проводився кількісний та якісний аналіз результатів дослідження.

Після завершення дослідно-експериментальної роботи проводився контрольний зріз, який був ідентичний діагностичному вивченню на початку роботи. Його результати продемонстрували значне підвищення рівня сформованості гідності учнів експериментальних груп (табл. 1).

Як зазначено в таблиці 1, після проведення дослідно-експериментальної роботи, відсоток вихованців, які виявили високий рівень сформованості гідності збільшився (з 11,4 % до проведення експериментальної роботи до 19,2 % після її завершення). Підвищився відсоток учнів, які виявили достатній рівень сформованості гідності (35,0 % учнів у кінці дослідно-експериментальної роботи)

та середній рівень сформованості гідності (з 34,7 % на початку дослідно-експериментальної роботи до 38,3 % - після її завершення.

Таблиця 1

Рівні сформованості гідності молодших підлітків загальноосвітніх шкіл на початку та після закінчення формульованого етапу експерименту

Кількість школярів у %															
На початку дослідно-експериментальної роботи								Після проведення дослідно-експериментальної роботи							
Експериментальна група				Контрольна група				Експериментальна група				Контрольна група			
Рівень (у %)				Рівень (у %)				Рівень (у %)				Рівень (у %)			
1 група високий	2 група достатній	3 група середній	4 група низький	1 група високий	2 група достатній	3 група середній	4 група низький	1 група високий	2 група достатній	3 група середній	4 група низький	1 група високий	2 група достатній	3 група середній	4 група низький
11,4	29,4	34,7	24,5	14,7	28,0	35,3	22,0	19,2	35,0	38,3	7,5	15,0	27,1	35,6	22,3

До позитивних зрушень слід віднести те, що значно зменшився відсоток вихованців, які виявили низький рівень сформованості гідності. Так, до проведення дослідно-експериментальної роботи, відсоток молодших підлітків, які виявили низький рівень сформованості гідності склав 24,5 %, а після завершення формульованого етапу дослідження їх відсоток значно знизився і становив 7,5 % учнів. Відносно учнів контрольної групи, то значних позитивних зрушень у вихованні гідності у них не відбулося.

Порівняльний аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи засвідчив ефективність визначених педагогічних умов та впровадженої структурно-функціональної моделі виховання гідності молодших підлітків загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності.

ВИСНОВКИ

1. На основі теоретичного аналізу філософської, соціологічної, психологічної, педагогічної літератури з проблеми дослідження уточнено сутність і структурні компоненти гідності.

Гідність - це складне інтегративне особистісне утворення, яке характеризується цілісним самоствердженням на основі рефлексійно-емоційної настанови на повагу до іншої людини і самоповагу. Вона є умовою виховання духовного потенціалу особистості, що дозволяє їй нормативно діяти у

різноманітних соціальних ситуаціях. Гідність стимулює свідому саморегуляцію та самовиховання.

Структура гідності молодших підлітків включає когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінково-діяльсний компоненти.

2. Визначено, що основними критеріями сформованості гідності молодших підлітків є: самопізнання (показники: розуміння змісту поняття гідність, пізнання власної цінності, знання моральних норм), самохвалення (моральна рефлексія, адекватна самооцінка, самоповага), гідна поведінка (самостійність у судженнях і вчинках, самоконтроль, емпатія). Результати констатувального експерименту дали змогу визначити рівні сформованості гідності вихованців: високий (9,1 %), достатній (29,4 %), середній (33,2 %) та низький (28,3 %).

3. У процесі формульованого етапу експерименту встановлено, що ефективними педагогічними умовами виховання гідності молодших підлітків загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності є: діалогічна взаємодія педагогів і батьків у контексті цієї духовної цінності; оптимізація відповідних форм і методів; організаційно-методична підготовка педагогів загальноосвітніх шкіл до здійснення діяльності, спрямованої на виховання гідності; перебудова оцінної діяльності педагогів для досягнення поставленої мети.

4. На основі узагальнення теоретичних положень гуманістичної педагогіки і психології була розроблена структурно-функціональна модель виховання гідності молодших підлітків загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності, яка включає: мету діяльності; концептуальний блок; педагогічні умови виховання гідності; змістове забезпечення; процесуальний блок (форми і методи роботи з дітьми, педагогами, батьками); результат - виховання гідності молодших підлітків загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності.

Визначення педагогічних умов дало змогу виокремити провідні складові організації позаурочної діяльності з виховання гідності молодших підлітків: надання особливої уваги формуванню у вихованців моральної сфери, систематичне залучення молодших підлітків до різних видів моральної діяльності; організація групової роботи школярів морального спрямування; стимулювання педагогічних умов, необхідних для самореалізації особистості; вироблення умінь групової взаємодії, співпраці, співтворчості; орієнтація на неконфліктну модель поведінки; наповнення індивідуальної роботи з молодшими підлітками реальними, цікавими справами, які активізували їх душевно-духовні якості (почуття, емоції), сприяли корекції небажаних рис характеру та поведінки; формування позитивної мотивації до здійснення моральних вчинків; пріоритетність відносин довіри, діалогічної взаємодії, взаєморозуміння.

Дотримання запропонованих педагогічних умов та впровадження структурно-функціональної моделі виховання гідності молодших підлітків загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності сприяли якісним і кількісним змінам сформованості гідності в учнів експериментальних груп. Більшість учнів (високий і достатній рівень сформованості гідності) усвідомлюють необхідність моральної діяльності, прагнуть до вдосконалення гідних вчинків, це значно більше, ніж на

початку дослідно-експериментальної роботи. У молодших підлітків з високим рівнем сформованості гідності активізувалися мотиви самопізнання, соціального визнання, актуалізувалась їхня суб'єктна позиція. Свідома саморегуляція та слідування моральним принципам і нормам поведінки стали стійкою вимогою до себе у школярів із достатнім рівнем сформованості гідності. У результаті проведення дослідно-експериментальної роботи збільшилася кількість учнів із середнім рівнем сформованості гідності. Значно зменшився відсоток вихованців, віднесених до низького рівня сформованості гідності (на 17,0 %). Щодо учнів контрольної групи, то значних позитивних змін у вихованні їхньої гідності у них не відбулося.

Узагальнення і порівняння відповідних емпіричних даних, отриманих на початку дослідно-експериментальної роботи та після її проведення, свідчить про ефективність розроблених педагогічних умов, які підтвердили правильність і продуктивність висунутої гіпотези.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів поставленої проблеми. Подальшого вивчення і розвитку потребують питання виховання гідності в учнів різних вікових груп (молодші школярі, старшокласники); вивчення резервів навчальних предметів для виховання даної якості особистості; підвищення ефективності післядипломної освіти педагогічних кадрів із цієї проблеми.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Науково-методичний посібник:

1. Удовицька С. В. Виховання гідності молодших підлітків загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності : наук.-метод. посіб. / С. В. Удовицька. - К. : Інститут проблем виховання АПН України, 2009. - 100 с.

Статті у наукових фахових виданнях:

2. Удовицька С. В. До питання виховання почуття власної гідності особистості (теоретико-філософський аспект) / С. В. Удовицька // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. - К. : Інститут проблем виховання АПН України, 2006. - Вип. 9, кн. 1. - С. 84-90.

3. Удовицька С. В. Виховання почуття власної гідності як педагогічна проблема / С. В. Удовицька // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. - К. : Інститут проблем виховання АПН України, 2007. - Вип. 10, кн. 1. - С. 63-71.

4. Удовицька С. В. Виховання почуття власної гідності як соціально-психологічна проблема / С. В. Удовицька // Теоретичні питання культури, освіти та виховання : зб. наук. пр. / за заг. ред. М. Б. Євтуха; уклад. О. М. Михайличенко. - К. : Вид. центр КНЛУ, 2007. - Вип. 33. - С. 131-135.

5. Удовицька С. В. Фасилітаційна діяльність педагога як умова виховання почуття власної гідності підлітків / С. В. Удовицька // Теоретичні питання культури, освіти та виховання : зб. наук. пр. / за заг. ред. М. Б. Євтуха; уклад. О. М. Михайличенко. - К. : Вид. центр КНЛУ, 2008. - Вип. 36. - С. 218-221.

6. Удовицька С. В. Виховання почуття власної гідності молодших підлітків у процесі діалогічної взаємодії / С. В. Удовицька // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. - К. : Інститут проблем виховання АПН України, 2008. - Вип. 11, кн. 1. - С. 401-409.

7. Удовицька С. В. Педагогічні умови виховання гідності молодших підлітків у позаурочній діяльності / С. В. Удовицька // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. - К. : Інститут проблем виховання АПН України, 2009. - Вип. 13, кн. 1. - С. 291-299.

8. Удовицька С. В. Формування етичних знань молодших підлітків про моральні якості особистості / С. В. Удовицька // Теоретичні питання культури, освіти та виховання : зб. наук. пр. / за заг. ред. М. Б. Євтуха; уклад. О. М. Михайличенко. - К. : Вид. центр КНЛУ, 2009. - Вип. 37. - С. 102-105.

9. Удовицька С. В. Методи і форми виховання гідності молодших підлітків загальноосвітньої школи в позаурочній діяльності / С. В. Удовицька // 1020-річчя історії шкільної освіти в Україні: традиції, сучасність, перспективи : Міжнар. наук. конф. : зб. матеріалів / редкол. : В. О. Огнев'юк, Л. Л. Хоружа [та ін.]. - К. : КМПУ ім. Б. Д. Грінченка, 2009. - С. 177-180.

10. Удовицька С. В. Аналіз результатів експериментальної роботи з виховання гідності молодших підлітків загальноосвітньої школи / С. В. Удовицька // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. - К. : Інститут проблем виховання АПН України, 2010. - Вип. 14, кн. 2. - С. 53-59.

Інші публікації:

11. Удовицька С. В. Стан сформованості почуття власної гідності молодших підлітків загальноосвітньої школи / С. В. Удовицька // Теоретико-практичні аспекти виховної роботи в закладах інтернатного типу : зб. наук. праць. - К. : Інститут проблем виховання АПН України., 2007 р. - С. 29-32.

12. Удовицька С. В. Теоретичні основи формування комунікативної компетентності учнів загальноосвітніх шкіл / С. В. Удовицька // Теорія і практика розвитку ключових компетенцій учнів 12-річної школи : матеріали Всеукр. наук.-пошукової конф., (Київ, 27 берез. 2008 р.) / за заг. ред. І. Г. Єрмакова. - К. ; Запоріжжя : Хортицький навч.-реабіліт. багатопрофільний центр, 2008. - Ч. II. - С. 154-158.

АНОТАЦІЇ

Удовицька С. В. Виховання гідності молодших підлітків в позаурочній діяльності загальноосвітньої школи. - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.07 - теорія та методика виховання. - Інститут проблем виховання АПН України, Київ, 2010.

У дисертації здійснено аналіз вітчизняної й зарубіжної філософської та психолого-педагогічної літератури, розкрито сутність, структуру й особливості виховання гідності молодших підлітків.

У роботі розроблено критерії оцінювання і показники сформованості гідності; розроблено й експериментально перевірено структурно-функціональну модель виховання гідності молодших підлітків загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності та педагогічні умови, які сприяють підвищенню ефективності виховання гідності молодших підлітків, до яких відносимо: діалогічну взаємодію педагогів і батьків у контексті цієї духовної цінності; оптимізацію відповідних форм і методів; організаційно-методичну підготовку педагогів загальноосвітніх шкіл до здійснення діяльності, спрямованої на виховання гідності; перебудову оцінної діяльності педагогів для досягнення поставленої мети.

Теоретично обґрунтовані й експериментально апробовані педагогічні умови виховання гідності сприяли позитивним змінам у ставленні школярів до моральної діяльності та дозволили визначити шляхи організації позаурочної виховної діяльності з виховання гідності.

Ключові слова: гідність, виховання гідності, молодші підлітки, позаурочна виховна діяльність, педагогічні умови,

Удовицкая С. В. Воспитание достоинства младших подростков во внеурочной деятельности общеобразовательной школы. - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.07 - теория и методика воспитания. - Институт проблем воспитания НАПН Украины, Киев, 2010.

В диссертации исследуется проблема воспитания достоинства младших подростков общеобразовательной школы во внеурочной деятельности.

На основе теоретического анализа научных исследований раскрыты сущность, структура и способы воспитания достоинства младших подростков общеобразовательной школы во внеурочной деятельности. Уточнено определение достоинства.

Достоинство - сложное интегративное образование, которое характеризуется цельным самоутверждением на основе рефлексивно-эмоциональной установки на уважение к другому человеку и самоуважение. Оно есть условием воспитания духовного потенциала личности, которое позволяет ей действовать в социальных ситуациях, соответственно установленным нормам. Достоинство стимулирует осознанное саморегулирование и самовоспитание, определяется сформированными установками, привычками, мировоззрением. Структура достоинства включает когнитивный, эмоционально-ценностный и поведенческо-деятельностный компоненты.

Когнитивный компонент связан с усвоением знаний про сущность и содержательные аспекты достоинства; осознание безусловной ценности каждой личности; проявляется в понимании необходимости познавать себя, самосовершенствоваться.

Эмоционально-ценностный компонент включает переживание личностью самой себя, позитивное отношение к другим людям и окружающему миру.

Поведенческо-деятельностный компонент проявляется в способности к совершению соответствующих нравственных поступков для утверждения и поддержки достоинства; мобилизации самоконтроля, демонстрации умения руководствоваться моральными нормами в поведении.

В ходе констатирующего этапа эксперимента выявлено, что большинство педагогов общеобразовательных школ не владеет достаточными знаниями по проблеме воспитания достоинства, работа в этом направлении носит преимущественно формальный, эпизодический характер; значительная часть педагогов недостаточно ознакомлена с формами и методами воспитания достоинства младших подростков; воспитательный потенциал внеурочной деятельности используются недостаточно, что снижает эффективность педагогического воздействия на школьников.

Критериальный поход к диагностике сформированности достоинства младших подростков позволил осуществить целенаправленное и содержательное изучение этого феномена. Для определения состояния сформированности достоинства младших подростков подобраны критерии: самопознание (показатели: понимание содержания понятия достоинство, знание моральных норм, познание собственной ценности); самоощущение (моральная рефлексия, адекватная самооценка, самоуважение); достойное поведение (самостоятельность в суждениях и поступках, эмпатия, самоконтроль). Разработанные критерии дали возможность определить уровни сформированности достоинства младших подростков (высокий, достаточный, средний, низкий), каждый из которых характеризовался определенными показателями.

Анализ научных источников и результаты констатирующего этапа эксперимента позволили выделить и апробировать педагогические условия, обеспечивающие эффективность воспитания достоинства младших подростков общеобразовательной школы во внеурочной деятельности. К ним относятся: диалогическое взаимодействие педагогов и родителей в контексте этой духовной ценности; оптимизация соответствующих форм и методов; организационно-методическая подготовка педагогов к осуществлению деятельности, направленной на воспитание достоинства; обеспечение перестройки оценочной деятельности педагогов для достижения поставленной цели.

Педагогические условия позволили выделить основные моменты организации внеурочной воспитательной деятельности по воспитанию достоинства младших подростков: приоритетность взаимопонимания, сотрудничества между педагогом и воспитанниками; систематическое вовлечение учащихся общеобразовательной школы в разные виды моральной деятельности; групповая работа воспитанников, что позволило создать условия для самореализации личности, выработке умений группового взаимодействия, сотрудничества, ориентации на неконфликтную модель поведения.

На основе определения базовых понятий, психологических особенностей младших подростков, результатов констатирующего этапа исследования была

разработана структурно-функциональная модель воспитания достоинства младших подростков во внеурочной деятельности общеобразовательной школы.

Данная модель включает: цель деятельности; концептуальной блок; педагогические условия воспитания достоинства младших подростков; содержательное обеспечение; процессуальной блок (формы и методы работы с детьми, педагогами и родителями); результат - воспитание достоинства младших подростков общеобразовательной школы во внеурочной деятельности.

Экспериментальное исследование позволило сделать вывод о том, что теоретически обоснованные и экспериментально проверенные педагогические условия способствовали эффективности воспитания достоинства младших подростков во внеурочной деятельности общеобразовательной школы .

Ключевые слова: достоинство, воспитание достоинства, младшие подростки, внеурочная воспитательная деятельность, педагогические условия.

Udovitska S. V The of upbringing dignity of young teenagers' in extracurricular school activities in general school. - Manuscript.

Dissertation for candidate degree of pedagogical science in specialty 13.00.07 - Theory and methodic of upbringing. - Institute of problems upbringing of the NAPS of Ukraine, Kyiv, 2010.

The author presents the analysis of domestic and foreign philosophical and psychological-pedagogical literature, me essence, structure and features of the dignity of education young adults.

In the dissertation are developed evaluation criteria and indicators of criteria and indicators of basic levels of dignity of young teenagers in secondary school extracurricular activities and pedagogical conditions that promote more effective education of young teenagers dignity to which belong: the dialogic interaction of teachers and parents in terms of these spiritual value, optimization of appropriate forms and methods, organizational and methodological training of teachers in secondary schools to implement activities aimed to educate the dignity and conversion of teachers activities to achieve the goal.

Theoretically substantiated and experimentally tested pedagogical conditions of dignity education promoted positive changes in attitude of students to moral and allowed to determine the ways of extracurricular educational activities organization of dignity education.

Key words: dignity, dignity education, young teenagers extracurricular activity, pedagogical conditions.

**Підписано до друку 25.10.2010 р. Формат 60х90/16.
Ум. друк. арк. 0,9. Обл.-вид. арк. 0,9.
Тираж 100. Зам. 22.**

**«Видавництво "Науковий світ"»®
Свідоцтво ДК № 249 від 16.11.2000 р.
м. Київ, вул. Боженка, 17, оф. 414.
200-87-13,200-87-15,050-525-88-77**